

**37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Humán Tudományi Szekció**

Szeged, 2025. április 15-17.

Rendező intézmény:

*Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar*

Humán Tudományi
Szekció

**Reform vagy illúzió? – az 1894. évi házassági törvényben
elfogadott új válási szabályok hatásának értékelése a korábbi
gyakorlat szentszéki pereken keresztül történő bemutatásával**

Készítette: **Herold Virág**, III. évfolyam, jogász szak, SZE-DFK

Konzulens: **Dr. Nagy Szabolcs PhD**, egyetemi adjunktus

Kézirat lezárásának dátuma:

2024. 11. 26.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	1
2. Házassági szabályok a feudalizmus korában Magyarországon	3
3. A Házassági törvény elfogadása előtti közvetlen helyzet	7
4. Vita a törvény bevezetéséről és annak részleteiről, az egyház és az állam állaspontjainak ütköztetése	12
5. A veszprémi szentszék pereit 1869-1893 között	19
6. Összefoglalás	29
7. Forrásjegyzék.....	32

1. Bevezetés

A házasság az egyik legfontosabb magánjogi jogviszony, amelynek szabályozása az állam kiemelt feladatává vált. A feudalizmus időszakában kialakult egyházi szabályozás a 19. századig meghatározó maradt, azonban a társadalmi és politikai változások reformok létrehozását tették szükségessé. A modernizáció útjában számos akadály állt, leginkább a katolikus egyház ragaszkodása a kánonjogi előírásokhoz, amelyek – álláspontjuk szerint – évszázadokon át az emberek javát szolgálták és a házasság szentségének eszményét őrizték.

A különböző vallási felekezetek eltérő szabályokat követtek, közülük a legszigorúbbak a római katolikus egyház előírásai voltak. Az egyház tanai szerint a házasságot felbontása nem lehetséges, a házasfelek számára legfeljebb ágytól és asztaltól való elválást engedélyezett a szentszék bírósága, ez a szexuális és a gazdasági életközösséget megszüntette, de nem érintette a házasság felbontását. Az utólagos érvénytelenítés esetkore akkor állt fenn, ha a házasság megkötésekor valamilyen akadály fennállt, így a házasság érvényesen létre sem jött. Az 1894. évi XXXI. törvénycikk elfogadását megelőző korszakot az 1989-es rendszerváltozást megelőző jogtörténeti szakirodalom gyakran elavultnak, idejétmúltak minősítette, mivel az ellehetetlenítette a „válni kívánó” felek helyzetét. Ezen történészek szerint az új törvény „megváltásként” érkezett, orvosolta a korábbi rendszer igazságtalanságait és egyenlőtlenségeit.

Kutatásaim alapján azonban e fenti vélemények árnyalandóak. Munkám célja az 1894-es házassági törvény elfogadását közvetlenül megelőző időszakban a veszprémi szentszék előtt lezajlott válóperek bemutatása révén rávilágítani a korábbi ítélkezési gyakorlat sajátosságaira, valamint megvizsgálni, hogy az új szabályozás és a jogterület állami kézbe kerülése valóban hozott-e az „átlagemberek” életében változást. Alátámasztható-e az a szélsőséges vélemény, hogy a liberális és egyben protestáns kormányfők és politikusok katolikus egyházzal szembeni erődemonstrációja volt a szabályozás mögött megbúvó indok vagy az az örök cél lebegett az országunk nagyjainak szeme előtt, hogy felzárkózzunk és lépést tartsunk azokkal a nyugat-európai országokkal, akik már száz évvel korábban átfogó kódexeket készítettek a házassági jog állami szabályozásáról?¹

A dolgozat a veszprémi szentszéki perek 1870 és 1890 közötti időszakának részletes bemutatásán keresztül vizsgálja a peres gyakorlatot és a jogintézmények működését. A

¹ Ilyen véleményen volt például Rácz Lajos is: RÁ CZ Lajos: „Kánoni jog vagy világi jog: A házassági jog kodifikálása a dualista Magyarországon” *Állam-és Jogtudomány* 1989. 31/2.

szentszéki perek spektruma széles: az „ágytól és asztaltól” való elválásoktól kezdve a házasság érvénytelenségének megállapításán át egészen a bigámia eseteiig terjed. A szentszéki indoklások objektív voltán túl bepillantást nyerhetünk a büntetőjogi jellegű, mai bontóperekhez képest teljesen eltérő szankciós, vétkességi alapú rendszerbe, azonban ehhez bele kell helyezkednünk a kor jogi helyzetébe és megismerkedni annak szabályaival. A kutatás részletesen vizsgálja a peres eljárások menetét, a bírósági döntések indoklását, valamint a házassági konfliktusok kezelésének módját. Ezen keresztül megismerhetjük a korabeli bíróságok szerepét és hatáskörét, valamint a házasságok felbontásának társadalmi és gazdasági következményeit. Megtudhatjuk azt is, hogyan érintette az újdonsült jogszabályok bevezetése a különböző társadalmi rétegeket.

Az 1894-es törvény megszületésének története különösen figyelemre méltó, hiszen annak elfogadása során éles konfliktus bontakozott ki az állam és az egyház között. A törvényjavaslat vitája során Ferenc József szembemenve a magyar bíborosok véleményével és saját meggyőződésével, támogatta Wekerle Sándort az egyházpolitikai törvények mielőbbi bevezetésében. Az uralkodó kormányt támogató főurakkal töltette fel a főrendiházi székeket, néhány ellenzéki főurat pedig személyesen megkért a szavazástól való távolmaradásra. Mivel a főrendek nem akartak a király ellen tüntetni, így végül a javaslat 128:124 arányban elfogadásra került. Ezen törvény elfogadásával és az évszázadok során végbement változások ismertetésével is foglalkozik a dolgozat, a törvény szabályainak könnyebb megértése érdekében.

A dolgozat nem csupán a jogszabályt és a történeti tényeket ismerteti, hanem mélyebb társadalmi és politikai összefüggéseket is feltár. A törvény elfogadása nemcsak az egyház és állam közötti viszonyban hozott változást, hanem alapvetően átalakította a magyar társadalom adminisztratív szerkezetét is. A kutatás külön hangsúlyt helyez a jogértelmezés és a társadalmi legitimáció kérdésére, ami a reformfolyamatok megértéséhez elengedhetetlen.

Az 1894. évi XXXI. törvénycikk országgyűlési vitájának tanulmányozása alapján kijelenthető, hogy abban a korszak szellemi kettőssége jelent meg. A polgári modernizációt támogató reformerek törekvése szemben állt az egyházpárti és konzervatív politikusok ellenállásával, akik a válások társadalmi-gazdasági következményeitől tartottak, valamint az emberek „lelki üdvéért” aggódtak. A vita több szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen társadalmi korrajz, ami azt is elénk tárja, miképpen vélekedtek a XIX. században a

korábbi korok házasságjogi szabályozásáról. A képviselőházi ülés Teleszky István,² az igazságügyi bizottság előadójának felszólalásával kezdődött,³ amelyben méltatta a törvényjavaslatot: „Általában elfogadott szokás, hogy azt, a mi kiváló fontossággal bír, korszakalkotó jelzéssel említjük. Ez a jelzés a házassági jogról szóló törvényjavaslatot nem ily általános szólásforma értelmében, hanem a szónak nyelvtani szoros értelmében illeti meg.”⁴

Teleszky feltárta azt a majdnem ezer éves utat, amit hazánk a házasságok története során bejárt, kezdve a katolikus egyház egyeduralmi pozíciójától, a vegyes házasságok megjelenése okozta egyenlőtlenségeken és zűrzavarokon át, a XIX. század koráig, ahol a polgári válás megvalósításának kidolgozása, a nők egyenjogúságának kérdésköre, de leginkább egy egységes és mindenre érvényes szabályozás kialakítása olyan sürgetővé vált, hogy a reformeszméket valló politikai réteg egy emberként törekedett az elkészült törvényjavaslat elfogadtatására a konzervatív és egyházpárti szemléletű politikusokban is bővelkedő képviselőházban.

Reform vagy illúzió? Az 1894-es törvény célja a házasság megreformálása (többek között a válás intézményének magyar jogrendbe történő beépítése által), és a polgári átalakulás előmozdítása volt. A dolgozat ezen törekvések sikerességét értékeli, különös tekintettel az egyház és az állam között lezajló konfliktusokra, amelyek a törvényalkotási folyamat során felszínre kerültek és kormányok bukását is okozták.

2. Házassági szabályok a feudalizmus korában Magyarországon

A várakozásokkal és kételyekkel teli képviselők sokasága között, Teleszky a beszédének elején a keresztény vallás elterjedéséig nyúlt vissza, mivel ekkorra tehető a „katolikus egyház egyeduralmi korszakának” megjelenése.⁵ Már Szent István és Szent László királyokat is kiemelten segítették uralkodásukban az egyházi előljárók, ezzel megteremtve az egyház tekintélyének több évszázados hagyományát, amelynek eredményeként az egyház és a kánonjog döntő befolyást gyakorolt az állam szervezeti és kormányzati döntéseire. Példaként szolgált Szent István II. dekrétumának második fejezete, amely feljogosította a püspököket az egyházi ügyek „kánonok szerinti” igazgatására („Akarjuk, hogy a püspököknek legyen hatalmuk az egyház ügyeit ellátni, igazgatni és kormányozni, és az egyházban sáfárkodni, a

² Teleszky István (1836-1899.) ügyvéd, igazságügy-minisztériumi államtitkár, az igazságügyi bizottság előadója, az 1892-től 1897-ig tartó országgyűlési ciklusban a halmi kerület (Ugocsa megye) képviselője

³ Képviselőházi Napló 1892. XVI. kötet 1894. február 8.-március 3. ülésnapok p. 29.

⁴ Képviselőházi Napló 1892. XVI. kötet 1894. február 8.-március 3. ülésnapok p. 29.

⁵ Képviselőházi Napló 1892. XVI. kötet 1894. február 8.-március 3. ülésnapok p. 29.

kánonok tartása szerint.”),⁶ valamint a vasárnapok megünneplésére. Böjtöléssel súlytandónak rendelte az emberölést, emellett bevezette a tizedet, mely kimondta „a kinek Isten tizedet ad egy évben, a tizediket adja Istennek.”⁷ Szent Lászlónak és Kálmánnak a dekrétumai ugyanilyen rendelkezéseket tartalmaztak, mindemellett előírták az egyházak helyreállítását, megállapították az évenként megtartandó szent ünnepeket;⁸ büntetést szabtak azokra, akik pogány módon áldoztak („A ki pogány módra kutak mellett áldoz, avagy fának és forrásnak és kőnek ajándokot ajánl, akárki legyen, egy ökörrrel bünhödjék érte.”⁹) és megtiltották azt is, hogy világi bíró egyházi személyt maga elé idézhessen.¹⁰

A tridenti zsinat előtti magyar házassági jog fejlődésének érzékeltetésére a házasságkötés bemutatása kínálkozik a legjobb lehetőségül. A házasságkötési szándék az egyház előtti kinyilvánításig tartó folyamat volt, amit leegyszerűsítve jegyességnek nevezhetünk. A jegyesség egészen a tridenti zsinatig kívül maradt az egyház vizsgálódási vagy tevékenységi körén, ezért ez a szakasz tudta leginkább megőrizni az ősi, pogány-nomád világ szokásai útján kialakult szabályokat. A párválasztásban – bár a római kánonjog szerint a házasulandó felek szabad akaratából történt – még továbbra is érvényesültek az adásvételre jellemző formaságok. Valójában a két házasulandó családjának az ügye volt a házasság és nem a leendő házastársaké, ezt bizonyította az a tradíció is, hogy nem a vőlegény kért maga számára feleséget, hanem a legközelebbi férfirokona és nem a lányt kérdezték meg először, hanem annak legközelebbi férfirokonát, aki felette a családfői vagy a gyámi hatalmat gyakorolta. Változatlanul fontos volt az adásvétel halványodása ellenére is a leendő házaspár anyagi viszonyainak tisztázása, különösen a lánnyal adott hozomány mértéke. A lány felett kötött alku követően a lány apja mindenféle értékes prémeket és szöveteket csavart egy szőnyegbe és azt átadta a vőlegény apjának. Ezt a régi adásvételi formát máig őrzi nyelvünk a vevő vagy vőlegény, eladó leány, vőfély kifejezésekben is. Fontos volt a lány „megvételére” kötött alku

⁶ Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve – 2. Fejezet a püspökök egyházi hatalmáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 21.

⁷ Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve – 52. Fejezet a tizedről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 43.

⁸ Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve – 12. Fejezet a mondott ünnepnapok megtartásáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 55.

⁹ Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve – 22. Fejezet a pogány módra áldozók büntetése, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 57.

¹⁰ Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve – 6. Fejezet papok és világi emberek közt indult perben való idézésről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 99.

jelzéseképpen a jegyajándék átadása, ami a korai időkben nem feltétlenül jelentett gyűrű átadást. Ebben a korban a jegyajándék a foglalo szerepét töltötte be, ezért a nagy ünnepség rendszerint ezt az eseményt követte. Az eljegyzésnek eleinte olyan kötelelem keletkeztető hatása volt, mint az ünnepélyes házasságkötésnek. Már Kálmán dekrétumában is megjelent a foglalo, amelynek az volt a célja, hogy a házasság a „eljegyzésnek valamilyen jelével” történjen. („Minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzésnek valami jelével és mind a két fél megegyezésével menjen végbe; máskülönben nem házasság, hanem parázsnaságnak szerzete leszen.”¹¹) Az eljegyzés után bármikor elhálható volt a házasság, ezért a korai feudalizmus időszakában az egyház színe előtti házasságkötés nem szolgált a „házasság, mint aktus” lényegi feltételeként.

A történelem előrehaladtával a nemesek előjogait élvezték az egyház előjárói is, ezzel garantálták az egyház előkelő pozícióját a világi életben is, ezzel biztosítva a katolikus vallás megerősödését és államvallássá fejlődését. Az egyházi személyek kiváltságai kiterjedtek a törvényhozás plénumára is, aminek kapcsán Werbőczy István így fogalmazott: „tudnivaló, miszerint ezen ország jogszabályainak egyik főforrását a pápai jog képezi.”¹² Általánosan elmondható, hogy az egyház attól kezdve fordított figyelmet a házasságkötésre, amikor megerősödött a szerepe a házassági perekben történő bíraskodásban. Azt igyekezett elérni, hogy az alattomos (azaz nem nyilvánosan kötött) házasságok gyakorlata megszűnjön és az egyház színe előtt történjen minden aktus. A törekvés a XIV-XV. századra tehető, mert ekkor már teljesen az egyház keretei közé szorult a szertartás azon része, ahol sor került a gyűrűk és a nászág (szimbolikus) megáldására, valamint a házasulandó felek összeadására is. A magyar egyházi bíróságok, a szentszékek (sanctae sedis) bírái, akik papi személyek voltak, egyetértettek abban, hogy az általuk ismert kánonjog szerint hozzanak ítéletet a perekben, ami az egyházi házasságkötés esetében nem jelentett nehézséget.¹³ Ugyanakkor kérdéses volt, hogy a régi magyar szokásjog által kialakított követelményekkel mi történjen, lehetnek-e azok relevánsak az ítékezésnél. Különösen élesen vetődött ez fel a jegyesség esetében. Erdélyi adatok – különösen Apor Péter *Metamorphosis Transsylvaniae*-jének (XVIII. század eleje) – tanúbizonysága szerint továbbra is nagy hangsúlyt fektettek a jegyesség megünneplésére, sőt a

¹¹ Kálmán Király Dekrétomainak Második Könyve – 15. Fejezet a házasságkötésről, hogy az egyház színe előtt legyen, *Corpus Juris Hungarici*. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 127.

¹² Képviselőházi Napló 1892. XVI. kötet 1894. február 8.-március 3. ülésnapok p. 30.

¹³ RÁCZ Lajos: „Kánoni jog vagy világi jog: A házassági jog kodifikálása a dualista Magyarországon” *Állam-és Jogtudomány* 1989. 31/2. p. 413.

felek egyházi személy előtti későbbi házasságra vonatkozó elköteleződése, az úgynevezett "hűtlés" is megtörtént az eljegyzés alkalmával, viszont lakodalom során nem került sor újra a házassági szándék kinyilvánítására, ezért az csak a házasság "elhálásának" ünnepélyes, lakomával egybekötött keretként szolgált.¹⁴

Természetes eredménye volt ennek, hogy a katolikus kánonjog és az egyházi bíraskodás nem csak a házassági ügyekben, hanem azonfelül is széles körben érvényesült. Mátyás 1458. évi dekrétumának IX. cikke tartalmazta azt az intézkedést, hogy az egyházi bírák, az érsekek és a püspökök ne ítélhessenek más ügyekben, mint a hozományt, a női vagyont, a negyedjogot, a tizedet, a vérontást, az egyházi személyek és asszonyok megverését, a végrendeleteket, a házassági ügyeket és a hamis esküt tárgyalókban.¹⁵ Ennek a törvénynek a szerkezete mutatja, hogy az egyházi bíróságok azelőtt ennél is tágabb hatáskörben jártak el, úgyhogy a hatáskör megszorítása és az ügyek taxatív felsorolása szükségessé vált.

A tridenti zsinatig más állami szabályozás a házasságok körében nem történt. A korábban általam említett dekrétumokból egyértelműen látszik, hogy a reformációig állami szabályokat nem hoztak a házassági jogban, ezekben a mindenkire egyformán érvényesülő keresztény kánonjog alapján döntöttek.¹⁶ Az állam csak ott alkotott egyes részletszabályokat, ahol valamilyen kiemelkedő közérdek kívánt jogi biztosítást. Így alakultak ki törvények, továbbá a bíróság alkotta szokásjogi szabályok a házassági vagyoni és öröklési jog körében. A nők védelmét szolgálta a jegyajándék, a hozomány, a közszerzemény, a hitbér, az özvegyi jog, a leánynegyed és a hajadoni jog megléte, amiknek az elsődleges feladata abban rejlett, hogy a kifejezetten férficentrikus feudális házassági és öröklési jogban a nők számára, ha nem is egyenjogúságot, de legalább minimális vagyoni és létbiztonságot szavatoljanak. Tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a feudális családi jogban csak egyetlen esetben látszott egyenjogúnak a nő a férfival, amikor a család fiági kihalás előtt állt és ilyenkor, ha volt leány utód, akkor lehetőség nyílt annak fiúsítására.¹⁷ Ekkor jogilag olyan helyzet teremődött, mintha

¹⁴ APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* (kiadta Balló István) (Budapest, Lampel Róbert bizom. 1898.) pp. 52-53.

¹⁵ Horogszegi Szilágyi Mihály 1458. évi dekrétuma 9. cikk, hogy milyen ügyekben bíraskodhatnak az egyháziak, *Corpus Juris Hungarici*. Milleniumi Emlékiadás 1. p. 333.

¹⁶ RÁCZ Lajos: „Kánoni jog vagy világi jog: A házassági jog kodifikálása a dualista Magyarországon” *Állam-és Jogtudomány* 1989. 31/2. p. 408

¹⁷ FÜGEDI Erik: „A köznemesi klán szolidaritása a 13-14. században” *Századok*, 1984/5. p. 966.

ő is fiú lenne, azaz a lány alkalmas volt arra, hogy családját és annak nevét fiú leszármazóiban továbbvigye.¹⁸

Összefoglalva a közel ötszáz év jogi vívmányait elmondható, hogy a korai idők szokásai, például az adásvételi házasságkötési forma egyes elemei évszázadokon keresztül fennmaradtak. A jegyesség intézményének hangsúlyossága a bizánci, keleti egyház hatását tükrözte, ahol a jegyesség során folytatott nemi kapcsolatból született gyermeket is törvényesnek tekintették. Ezen kettősség nem tette lehetővé azt, hogy kizárólag a kánonjogi szabályok érvényesüljenek, de azok így is dominánsnak nevezhetők voltak.

3. A Házassági törvény elfogadása előtti közvetlen helyzet

A XIX. század váratlan fordulatokat tartogatott a protestáns és a katolikus egyház konfliktusában. Az elmúlt kétszáz év viharos viszonyai után, II. József türelmi rendeletének köszönhetően az elnyomott protestánsok állami pozíciója javult, megindultak a templom- és iskola építések, így a problémák a házassági jog területére korlátozódtak. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1848-ig a római katolikus egyház volt az egyetlen olyan felekezet Magyarországon, amely érdemi politikai befolyással rendelkezett, köszönhetően kivételes vagyoni és közigazgatási pozíciójának. Ennek eredményeképpen a vegyes házasságoknál felmerülő kérdésekben továbbra is a katolikus dominancia érvényesült.

A vegyes házasságok kérdése komoly fejtörést okozott 1830-tól 1844-ig a törvényhatóságoknak, aminek eredményeképpen az országgyűlésben vívott heves viták után elfogadták az 1844. évi III. törvénycikket, ami törvényesnek nyilvánította az evangélikus illetve a református lelkipásztorok előtt kötött vegyes házasságokat és szabályozta a római katolikus vallásról az evangélikus vagy református hitre történő áttérést.¹⁹ Ezen törvény továbbfejlesztéseként elfogadták az 1848. évi XX. törvénycikket, mely az unitáriust bevett vallásnak nyilvánította²⁰ és kiterjesztette az 1844. évi III. törvénycikk rendelkezéseit a görögkeletiekre is és a törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve egyenlőséget állapított meg.

1868-ban két törvény született, az XLVII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, mely kiemelte, hogy „mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját

¹⁸ BÓNIS György: *Magyar jog, székely jog* (Kolozsvár, 1942) p. 94.

¹⁹ 1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 199.

²⁰ 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 243.

hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.”²¹ Valamint kifejtette, hogy a „házassági ügyekben a kötelék érvényességének kérdésében, a római- és görög-katolikusokra és görögkeleti hitvallásuakra, valamint az erdélyi két evangélikus egyház hiveire és az unitariusokra nézve, a jelenleg fennálló egyházi törvényszékek az illetékes bírák, a két evang. hitfelekezetű egyház magyarországi hiveire nézve pedig az illető világi törvényszékek.”²² Az LIII. törvénycikk rendelkezése alapján mindenkinek joga van más vallásra áttérni, valamint a törvénycikk a protestáns felekezetek egyenjogúságát is célozta, mert kettős bíraskodást vezetett be a vegyes házasságok pereiben, így mindegyik félre a saját vallása szerinti bíróság ítélete vált kötelezővé és kimondta azt is, hogy a házasságkötést megelőző kötelező kihirdetéshez elég az egyik fél lelkészének közbenjárása.²³ A házasság felbontása miatt protestánssá váló katolikusoknak tett engedmény volt az, hogy ha valaki új vallásra tért át, akkor házassági pere az új hite szerint volt megítélendő. A vegyes házasságból születendő gyermekek vallására nézve kimondta, hogy kötelező a *sexus sexum servitur* elv. Ennek lényege, hogy a gyermekek nemük szerint a szülő vallását követték. Például, ha az apa evangélikus, az anya katolikus volt, akkor lány gyermekük katolikus, fiú gyermekük evangélikus vallású lett. (Az 1868. évi LIII. törvénycikk 12. §. így fogalmazta meg ezt az elvet: „A vegyes házasságokból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a leányok anyjoknak vallását követik.”²⁴) Ezen szabályozások egy kiteljesedő felekezeti, de nem állami házassági jogot eredményeztek. A szűkebb értelemben vett Magyarország területén érvényben maradt a II. József által a protestánsok számára biztosított állami bíraskodás a házassági perekben, ezért a felekezeti és az állami házassági jog kettőssége már ebben az időben is megjelent.

Ebben a korban számtalan felekezeti jog élt egymás mellett, részben eltérő házassági jogszokásokkal: a római katolikus kánonjog, a hazai evangélikus és református egyházban a házassági nyílt parancs, az erdélyi református egyház házassági joga, az erdélyi evangélikus egyház 1870-ben kihirdetett házassági szervezete, a görögkeleti egyházban az 1868. évi IX. törvénycikk szerint is meghagyott szervezet (a románoknak a Pravila és Pidalion, a szerb

²¹ 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 8. p. 501.

²² 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 8. p. 501.

²³ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 8. p. 506.

²⁴ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 8. p. 507.

egyháznak a Kormcsaja Kniga), az unitáriusok 1889-ben elfogadott házassági törvényei, a magyar izraeliták 1863. évi kancelláriai rendelete, az erdélyi és a fiumei izraelitákra pedig az OPTK volt irányadó.²⁵

Két út állt a házassági jog szabályozása előtt: a kánoni jog kiszélesítése és ezzel a felekezeti jogok egyenjogúsítása vagy az állami bíraskodással megvalósuló házasság perek és állam által történő teljes körű szabályozás. Hogy miért a második lehetőség következett be, arról ma is sok vita zajlik. A házassági reformok a képviselőházi politikusoktól indultak, akik szerint a felekezeti villongások kiküszöbölése miatt kellett volna egységes házassági jogot létrehozni. Ezen tervezetek nem jutottak túl ezen a fázison, annak ellenére, hogy utolsó nagy beszédében 1873-ban Deák Ferenc is támogatta őket. Ezen állásponttal szembehehelyezkedett a Főrendiház, amelynek tagjai nem tartották helyénvalónak az állami házassági jogot, helyette a felekezeti egyenjogúság gondolatának mentén a felekezeti kánonjog kiteljesítését szorgalmazták. A Főrendiház megreformálása sem hozott változást, hiszen Tisza Kálmán kormánya az 1885. évi VII. törvénycikkkel nem egy új, polgári kormányzásnak megfelelő érdekképviselőtömörítő intézményt hozott létre,²⁶ hanem továbbra is tagjai maradtak a római katolikus, a görög katolikus és a görögkeleti püspökök és újítként melléjük beültették a protestáns egyházak vezető tisztségviselőit is. Az egyetlen liberális intézkedés az volt, hogy a Főrendiházba bekerültek a legfelsőbb bíróságok vezetői is. Így teljesen egyértelművé vált, hogy az állami házassági jog és a kánoni házassági jog csatájában a Főrendiház csak az utóbbi mellett érvelhet.

A felekezetek jogainak erősítése és elismerése mellett azért is volt szükséges a házassági jog kodifikációja, mert a kiegyezést követően a korszak politikusai és jogászai az összes különböző jogterületen a modern jogállam elvárásainak megfelelő jogi kódexekkel igyekeztek szabályozni a polgári jogviszonyokat. Ennek eredménye volt az 1869. évi IV. törvénycikk a közigazgatás-igazságszolgáltatás elválasztásáról, az 1878. évi V. törvénycikk a Büntető Törvénykönyvről, valamint különböző kódexek a büntető és polgári peres eljárásokról, a közigazgatás megreformálásáról és a nemzetiségi jogokról. Ezek sorából hiányzott a XIX. század európai államaiban a Code Civil mintájára megjelent Polgári Törvénykönyv, aminek megalkotása hazánkban sokáig elmaradt, annak ellenére, hogy számos tervet készült és a

²⁵ NAGY Andrea: A házasság intézménye a dualizmus utolsó két évtizedében, in: *Belvedere Meridionale*, 2007. febr.-márc. XIX. évf. 1-2. szám, pp. 17-20.

²⁶ 1885. évi VII. törvénycikk a főrendiház szervezetének módosításáról, *Corpus Juris Hungarici*. Milleniumi Emlékiadás 16. p. 187.

különböző részterületeket, mint például a kereskedelmet, az öröklést, majd végül a házassági jogot kisebb kódexekben szabályozták.

A házassági törvény hatályba lépése előtt, ahogy azt már a korábbiakban is kiemeltem, a házasságokra felekezetenként eltérő szabályok vonatkoztak. A római katolikus egyházban a házasság a hét szentség egyike, – Máté evangéliumában foglaltatik, hogy „amit Isten egybekötött, ember szét ne válassa”,²⁷ valamint Pál írta az első levelében a korinthusiakhoz, hogy „A házasoknak pedig nem én parancsolom, hanem az Úr, hogy az asszony ne váljon el a férjétől. Ha azonban elválik, maradjon házasság nélkül, vagy béküljön ki a férjével. A férfi se bocsássa el a feleségét.”²⁸ – ezért, ha az érvényesen kötött és végrehajtott volt, felbontani nem lehetett. A kereszteleetlenek (az izraeliták és eretnekek) a privilegium Paulinum alapján, ha házastársuk a megkeresztelkedésük miatt nem akart velük házasságban maradni és keresztelésük idejében már külön éltek korábbi házastársuktól, akkor új szentségi házasságot köthettek. A katolikus felfogás a házasság szentségének dogmáját kiterjesztően értelmezte minden keresztény tekintetében, melynek gyakorlati szerepe csak a vegyes házasságok esetében volt, mivel az ilyenek ügyekben a katolikus szentszékek rendelkeztek joghatósággal.²⁹

A házasság felbonthatatlanságnak tana ellenére létezett (illetve ma is létezik) két olyan kánonjogi intézmény, melyet a köznyelvben gyakran – tévesen – csak válásként emlegettek. Ezek az ágytól és asztaltól való elválasztás, valamint a házasság utólagos érvénytelenné nyilvánítása voltak. A megromlott viszonyú házastársak pereiben a szentszék bírának az eset összes körülményét megvizsgálva kellett eldönteni, hogy fennállnak-e valamelyiknek az esetkörei.

Az ágytól és asztaltól való elválasztás, azaz separatio évszázados múltra visszatekintő jogintézmény, ami egyházi jogi gyökerekkel rendelkezik. A Házassági törvény is megőrizte egyfajta gesztusként azon katolikusok miatt, akik az egyházuk tanítása miatt a házasságot felbonthatatlannak tekintették. Főleg azokban az esetekben rendelte el a világi bíróság a separatiót, ahol még remény mutatkozott a házasság rendezésére. Ebből egyértelműen látszik annak kettős szerepe, a békéltetés eszköze, valamint a törvény szellemiségét tükröző ultima ratio-s, végső megoldásként szolgáló rendszer, amivel csak a házasság helyrehozhatatlan

²⁷ Mt 19,4-6

²⁸ 1Kor 7,10-11

²⁹ TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850–1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* PhD értekezés, (Szeged, 2017) p. 29.

megromlása esetén élhetett a bíró. Másképpen fogalmazva, a lelkiismereti szabadságnak teret biztosítva, akinek házassága tönkrement, lelkiismereti meggyőződésének sérelme nélkül kérhette a szexuális és/vagy a gazdasági életközösség felbontását. Olyan eset is előfordult, amikor valamelyik fél még bízott a helyzet rendeződésében, de a közös élet tarthatatlanná vált, vagy kereseti jogát szerette volna érvényesíteni, mert a Házassági törvény 83. § kimondta, hogy bizonyos esetekben csak hat hónapon belül lehetett pert indítani.

Ha a szentszéki perekben ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó döntés született, az ugyanúgy a házas felek szexuális és gazdasági életközösségét szüntette meg. Ennek fajtái az örökös és az ideiglenes, valamint a teljes és a részleges elválás voltak. Örökösre akkor került sor, ha valamelyik fél szerzetesi rendbe lépett, vagy házasságtörést követett el. (1917-től, már csak a házasságtörés volt örökös elválást eredményező ok.) Az ideiglenes elválás okai taxatívum nem voltak felsorolva, de akkor lehetett megítélni, ha valamelyik fél lelki üdve, egészsége, élete forgott kockán. Az alábbi példa jól szemlélteti az eset fennállását: ha az egyik házaspár a keresztény hittől elpártolt, házastársát hitehagyásra, vétkekre vagy büntetésekre csábította, rossz bánásmóddal életét és egészségét veszélyeztette vagy hosszabb ideig fennálló ragályos betegségben szenvedett. Részleges elválás esetén a feleket csak ágytól, vagy csak asztaltól választották el, míg teljesnél mindkettőtől. Ágytól és asztaltól való elválás jogkövetkezményei megegyeztek a polgári jogi szerződés felbontásával, a házasság fennállása alatt bekövetkező joghatással bíró jogi tények továbbra is érvényesek maradtak, annak visszamenőleges joghatása nem volt. A házasság létezése viszont nem volt megkérdőjelezett, csak annak az előbb említett aspektusai kerültek megszüntetésre.

Utólagos érvénytelenítésre akkor került sor, ha megállapították, hogy a házasság valamilyen akadály miatt érvényesen létre sem jött. Ilyenkor visszamenőleges hatállyal a házasság előtti helyzethez tértek vissza például a közös vagyon tekintetében, azonban az elszámolás komoly nehézségeket okozott. Utólagos érvénytelenítésre vezető akadály volt például a vérrokonság, a korhiány, a nősztehetetlenség és az akarathiba. Ez sokkal ritkább volt, mivel csak néhányszor álltak fenn az előbb említett akadályok és nehezen lehetett őket bebizonyítani.

4. Vita a törvény bevezetéséről és annak részleteiről, az egyház és az állam állaspontjainak ütköztetése

A házassági jog rendezésére irányuló törekvések 1890-ben csúcsosodtak ki, de az ekkor elkezdődő munkálatok még mindig a felekezeti házassági jog rendszerének fenntartása fókuszáltak. Ennek oka a Főrendiház korábban ismertetett összetétele volt és híven tükrözte a Képviselőház több évtizedes munkájának sikertelenségét. Változás akkor következett be, amikor az úgynevezett „elkeresztelési rendelet” miatt megindultak a felekezeti villongások. Az 1890-ben hatályba lépett rendelet a vegyes házasságokból származó gyermekek esetében minden felekezet lelkésze számára előírta, hogy ha ilyen gyermeket keresztelnek meg, akkor a keresztelési okmányt kötelesek át küldeni a másik vallás illetékes lelkészének. Ennek elmaradása esetére komoly pénzbírságot szabtak ki. Ezen döntés akkora felháborodást eredményezett, – különösen a katolikus lelkészek oldaláról, akik megtagadták az okmányok átküldését – hogy kormányválság következett be és ezzel együtt nőtt az úgynevezett „elkeresztelt gyermekek” száma. 1892-ben a kialakult helyzet miatt Szapáry³⁰ miniszterelnök lemondott. Az új miniszterelnök Wekerle Sándor³¹ meghirdette a házassági reformját, amelyet egy mindenkire egyaránt érvényes, állami házassági jog formájában akart megvalósítani. A javaslatot 1893 augusztusában előszentesítésre küldték Ferenc Józsefnek, majd ugyanezen év decemberében beterjesztették a javaslatot a Képviselőházba, ahol a tervezet vitája 1894 április elejétől május végéig tartott.

A képviselőházi vitában két csoport alakult ki, egyrészt a kormánypárt vezetésével azok a képviselők, akik be akarták vezetni az állami házassági jogot a modern polgári állam kritériumai és a felekezeti békesség megóvása érdekében. A többségben lévő kormánypárt mellett ehhez a blokkhoz tartoztak a régi 48-as Függetlenségi Párt tagjai közül azok, akik régóta támogatták az állami házassági jog megteremtését. Velük szemben álltak Apponyi Albert gróf³² vezetésével a korábbi mérsékelt, akkorra már Nemzeti Párt tagjai és azok, akik a javaslattal egyet nem értve a kormányzó Szabadelvű Pártból vagy a 48-as Függetlenségi Pártból váltak ki. Érveik elsősorban a katolikusok részéről felmerülő hitelvi sérelmek voltak, hiszen ők nem

³⁰ Szapáry Gyula (1832-1905.) Magyarország miniszterelnöke 1890-1892 között, törvénybe iktatta a közigazgatás államosítását

³¹ Wekerle Sándor (1848-1921.) Magyarország miniszterelnöke 1892-1895, 1906-1910, 1917-1918 között

³² Apponyi Albert (1846-1933.) politikus, vallás és közoktatási miniszter 1906 és 1910 között, Jászberény képviselője, Nemzeti Párt (korábban: Egyesült Ellenzék) vezetője

ismerték el a válást; másodsorban szerintük az állami anyakönyvek bevezetésével és a házasság megreformálásával hatalmas pénzügyi teher nehezedne az állami költségvetésre; valamint a szabályozás kiélezné a nemzetiségi ellentéteket és a vallástalanság, az anarchia irányába terelné az egész nemzetet. Szerintük a magyar viszonyok még éretlenek voltak az állami házasságra és a kormány meg kellett volna elégedjen a fakultatív forma alkalmazásával (ahol a házasulandó felek maguk dönthették el, hogy az egyaránt érvényes polgári vagy egyházi házasságot választják), hiszen a kötelező állami házasságot addig Európában – Apponyi szerint – csak Franciaországban és Poroszországban vezették be, máshol a fakultatív vagy a szükségképpeni forma vált alkalmazottá. Véleményem szerint Apponyinak nem volt igaza, hiszen Hollandiában már 1795-ben bevezették a kötelező polgári házasságot. Franciaországban 1787. óta a disszidensek számára fakultatív polgári házasság állt fenn, mely köthető volt az állami tisztviselő vagy katolikus plébános előtt. 1792-ben a forradalom a kötelező polgári házasságot hozta be, melyet az 1804. évi Code Napoléon is átvett és átvitte a meghódított országokba is: Belgiumba, Hollandiába, a rajnai tartományokba, Olaszországba és Svájc egyes részeibe. Franciaországban és Belgiumban megmaradt a szabályozás, de a többi országban a francia uralommal együtt megszűnt majd később újra bevezették. 1875-ben Svájcban, 1876-ban Németországban, 1864-ben Romániában és később 1920-ban Olaszországban (itt különleges módon megelőzhette az egyházi házasságkötés a polgárit, de az felbonthatatlan volt).³³ Apponyi, Andrássy Gyula mondatát is felidézte beszéde végén, mely szerint „vallási kérdésekben a legrosszabb egység is jobb a legfényesebb győzelemnél.”³⁴

A Főrendiház vitája új érveket nem vezetett be, de várható módon mindkét katolikus felekezet (a római és a görög) főpapjai, valamint a görög keleti egyház metropolitái (a szerb és a román) egyaránt a javaslat ellen szólaltak fel, egyedül a protestánsok tartották ezt elfogadhatónak, hiszen szerintük ezzel a javaslattal az evangélium tanai megvalósultak volna. Rövid vita után a szavazás a Főrendiházban megbukott. Emiatt ismét kormányválság következett be, Wekerle Sándor lemondott, de az uralkodó ismét őt kérte fel kormányalakításra.

³³ SIPOS István - GÁLOS László: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Iuris Canonici szerint* (Szent István Társulat, Budapest, 1960.) pp. 76-78.

³⁴ RÁCZ Lajos: „Kánoni jog vagy világi jog: A házassági jog kodifikálása a dualista Magyarországon” *Állam-és Jogtudomány* 1989. 31/2. p. 428.

Schlauch Lőrinc³⁵ bíboros, váradi püspök szerint a törvényjavaslat a házasság jogi szilárdságát, erkölcsi alapját fogja megingatni és megsértette a katolikusok vallásos érzelmeit, mert megkövetelte tőlük, hogy tagadják meg saját vallásuk dogmáit és hajoljanak meg képzelt alkotmányos dogmák előtt, valamint elvárta, hogy ismerjék el az állami házasságot érvényesnek, saját egyházi törvényeik egy részét pedig érvénytelennek. Tehát a keresztény házasságot, mint államra nézve nem létezőt kívánta tekinteni. Ezzel ellentétben a polgári házasság bevezetését sürgető politikusok álláspontja szerint a törvényjavaslat indokolása kimondta, hogy az egységes állami házassági jog szükségessé és fontossá vált, mert az állam eddig is nagy hibát követett el, hogy a századok folyamán elmulasztotta az egységes házasságjogot megalkotni és engedte a sokféle, egymással ellentétben álló, visszaélésekre is okot adó felekezeti házassági jogot érvényesülni. Szerintük a kialakult kaotikus viszonyok miatt nem volt tovább halasztható a házassági jog rendezése.³⁶

A válást tekintve a vitában a legfontosabb érv az emberek lelki üdve volt. Mint már láttuk, a házasság a hét szentség egyike, amely nagyon komoly stádiuma az emberi életnek a katolikusok hitelvek szerint. A házasság, mint szentség, felbonthatatlan kötelék, az eskü szövegében is elhangzik: amit Isten egybekötött azt ember szét nem választhatja. Ezért nevezhetjük az emberek lelki üdvének megóvását az egyik legfontosabb érvnek. Másodsorban tisztában voltak vele, hogy milyen komoly társadalmi, gazdasági hatásokkal bírhat a válások számának hirtelen gyarapodása. A válás gyakran tartásdíj fizetési kötelezettséget keletkeztetett, mivel a nők nem dolgoztak, nem tudták magukat eltartani és a gyerekek felnevelése így még inkább feladatukká vált. Bár nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy ezzel az aspektussal foglalkoztak volna, de nyilvánvaló hátrányként jelentkezhetett az egyszülős családmódel megjelenése is, ami pszichés terhet rótt a szülőre és a gyermekekre egyaránt.

Ferenc József a helyzetet látva újabb főrendeket nevezett ki és igyekezett a korábban a Főrendiházban nemmel szavazókat meggyőzni arról, hogy neki személyes kívánsága a javaslat elfogadása, illetve azt is kifejtette, ha valakinek az igennel szavazás lelkiismereti gondot okoz, inkább maradjon távol a szavazástól.

³⁵ Schlauch Lőrinc (1824-1902.) nagyváradi római katolikus püspök, bíboros, a kötelező polgári házasság kidolgozásakor a király felszólítására memorandumot készített

³⁶ NAGY Andrea: A házasság intézménye a dualizmus utolsó két évtizedében, in: Belvedere Meridionale, 2007. febr.-márc. XIX. évf. 1-2. szám, pp. 17-20.

Miután senki nem mert szembeszállni az uralkodó kifejezett akaratával, egyértelművé vált, hogy keresztülviszik a Házassági törvényt. Ezzel újabb vita bontakozott ki, ami már a szabályok lényegére és az érdemére fókuszált. A polgári házassági jognak három változata alakult ki Európában: a kötelező állami házassági jog, a fakultatív házassági jog és a szükségképpen, azaz kisegítő változat. Az első esetben csak állami közeg előtt lehetett érvényes házasságot kötni, a másodikban a házasulandó felek maguk dönthették el, hogy az egyaránt érvényes polgári vagy egyházi házasságot választják, míg a harmadik változatban a kánoni jog és az egyházi házasság maradt volna domináns és ha az egyház valamilyen oknál fogva nem köti össze a feleket, akkor mehettek volna az állami tisztségviselők elé házasságot kötni.

E tekintetben nem volt meg az összhang. A fakultatív mellett szólt az, hogy a lakosság kevésbé lett volna felháborodva, könnyebben bevezethető és keresztülvihető lett volna. Az érv alapját az a felvetés képezte a kötelező házasságkötés mellett, hogy a vallásos polgárok szemében folyamatos botrányt idéztek volna elő azok, akik a polgári házasságkötést részesítették előnyben, továbbá a papságot is felelősségre kellett volna vonni abban az esetben, ha nem tartották volna be az állami törvényeket fakultatív házasságkötés esetén. Ez számos bonyodalomhoz és feszültséghez vezetett volna, ezzel szemben a kötelező polgári házasságkötés esetében a papság csak akkor lett volna büntethető, ha az egyházi szertartást megelőzte a polgári aktus, vagyis a szabályszegés egyértelműen körül határolható lett volna. Vaszary Kolos³⁷ esztergomi érseknek, a katolikus egyház vezetője alapvetően a polgári házasság egyik formáját sem támogatta, de amennyiben mindenképpen törvény fog születni erről, úgy a kötelezőt látta a legkevésbé károsnak, mivel a fakultatív és a szükségképpen esetén az egyház által megkötött házasságok is államilag felbonthatók lettek volna, amely a kánonjog súlyos megsértéséhez és a két jogrend közti állandó ellentétéhez vezetne.³⁸

Az 1891-es első tervezetet Győry Elek³⁹ ügyvéd, országgyűlési képviselő készítette el. Tervezete szerint nem szükséges a kötelező polgári házasság, hanem csak akkor fordultak volna a felek polgári tisztviselőhöz, ha a lelkész megtagadta az esketést, azaz a szükségképpen

³⁷ Vaszary Kolos (1832-1915.) pannonhalmi főapát, bíboros-hercegprímás, 1891-1912 között esztergomi érsek, korábban a győri bencés gimnázium igazgatója

³⁸ A Szapáry- és a Wekerle kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16. – 1895. január 13., (Budapest, 1999.) Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Lakos János, pp. 749-755.

³⁹ Győry Elek (1841-1902.) ügyvéd, országgyűlési képviselő, részt vett az általános magyar magánjogi törvénykönyv tervezetének kidolgozásában

polgári házasság elveit fektették le. Vegyes házasságok esetén a felek választhattak volna az egyházi és állami házasságkötés közül, ez a fakultatív házassági jogot valósította volna meg. A Szapáry-kormány bukásához a polgári házasság szabályozása körüli konfliktusok vezettek, helyét Wekerle irányításával a Szabadelvű Párt vette át, amely a kötelező forma mellett érvelt, így újraindult a törvényjavaslat kidolgozása. Az indoklásban kifejtették, hogy a kötelező polgári házasságot csak akkor lehetett volna elkerülni, ha az ország a vallás tekintetében homogén lenne.⁴⁰ A tárgyalások előrehaladtával radikalizálódott a kormány politikája, ezért a kötelező polgári házasság bevezetését szorgalmazták. A következő tervezetet Vavrik Béla⁴¹ készítette. Wekerle nem ellenezte a kötelező polgári házasságot, de hatékonysági szempontból a fakultatívat részesítette előnyben.⁴²

A következő fontos kérdés a felbonthatóság volt. Az első tervezet a felbontást kizárólag állami hatáskörbe utalta volna, tehát az egyházi házasságjog érvényesülését nem engedte. A házasságot felbonthatónak tartotta házasságtörés és hűtlen elhagyás esetén. Győry saját elmondása szerint is arra törekedett, hogy a tervezet „valóban polgári természetű legyen.”⁴³ Ez volt a téma 1891 októberében a minisztertanácson is, ahol mindenki egyetértett abban, hogy a felbontást engedélyezni kell, azonban ahhoz szigorú szabályoknak kell megfelelni, valamint abban is egyetértettek, hogy a kérdésben állami bíróságok ítéelkezzenek.

A katolikus egyház a vitában még mindig a szabályozás kényszerű voltát vitatta. Álláspontja szerint tévedés, hogy a sokféle jogszokás fennállta miatt volt szükség az egységes szabályozásra, szerintük az állam évszázadokon keresztül a protestáns egyházak támadásaival szemben védelmezte a kánonjogot, de az 1868. évi XLVIII. és LIII. tc. miatt a magyar judikatura a katolikus kánoni jogot nem létezőnek tekintette és figyelmen kívül hagyta a visszaható hatály tilalmának elvét. Ezzel növekedett a felbontott házasságok száma, a nőnek vagy a férfinak akár több életben lévő házastársa lehetett, a több házasságból származó gyermekek törvényessége kétséssé vált, a nyugdíj kérdése a hatóságok dolgát megnehezítette. Ezek okozták azt a helyzetet,

⁴⁰ TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850–1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* PhD értekezés, (Szeged, 2017.)

⁴¹ Vavrik Béla (1835-1917.) jogász, kúriai bíró, főrendiházi tag, igazságügyi minisztérium törvény-előkészítő osztály tanácsnok

⁴² A Szapáry- és a Wekerle kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16. – 1895. január 13., (Budapest, 1999.) Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Lakos János, pp. 727-733.

⁴³ HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek* (Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.) p. 88.

ami a polgári házasság megvalósításának ürügyéül szolgált. Wekerle a Képviselőház 1892. nov. 22-i ülésén ezt mondta: „Erős bennem a remény, hogy az áramlat, [...] talán, ha az illetők azt látják, hogy e tekintetben a közvélemény oly egyhangúsággal és másrészt a szándéknak oly tisztaságával állanak szemben, amely a vallási momentumokat nem akarja érinteni, hanem csak az állami szükségleteknek akar eleget tenni...azok a mozgalmak elfognak némulni.”⁴⁴

A katolikus egyház álláspontja szerint a válás bevezetése miatt az emberek morálja, felfogása szempontjából is ártalmas volt a polgári házasság, mert végsősoron az állam alapjának, a család intézményének a megrendüléséhez fog vezetni. Az állam ezen törvénnyel valójában a saját érdekei ellen dolgozott. Ha egy házaspár tudatában volt annak, hogy a válás nem lehetséges, akkor nagyobb valószínűséggel próbált megváltozni és önuralmat gyakorolni a családi béke érdekében, míg a házastársa többet volt hajlandó elviselni és együtt megpróbálhatták helyreállítani a házasságukat. A válás, mint opció, itt fel sem merült. Ezzel szemben, ha a válás lehetősége egyszerűbbé vált a polgári szabályozás révén, a felek kevésbé fogtak küzdeni a házasságuk fenntartásáért és hamarabb keresik majd a boldogságot egy új kapcsolatban. Ezzel az érveléssel kapcsolatban felvethető, hogy valóban vannak olyan házasságok, amelyek megmenthetők, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy érdemes-e egy teljesen megromlott házasságot fenntartani és tényleg a felek és a gyermekek lelki jólétét szolgálja-e, ha egy feszültséggel teli, akár testi bántalmazással is terhelt környezetben kell élniük. A katolikus oldal válasza erre az volt, hogy a válás lehetőségének bevezetése nem szüntette meg a rossz házasságokat, hanem inkább növelte azok számát, hiszen a válás után sem garantált, hogy az illető jobb párkapcsolatot talált.

A katolikus főpapok és főurak azt igyekeztek hozzászólásaikban érzékeltetni, hogy az egyház joga egységesen és kiválóan ellátta a feladatát házasságjogi ügyekben, amíg az állami törvényhozás össze nem kuszálta a helyzetet elhibázott törvényeivel. A katolikus főpapok egyetértettek az állammal abban, hogy a jelenlegi helyzet tarthatatlan, ezért kidolgoztak egy megoldási javaslatot a házasság reformjára. Kifejtették, hogy a kötelező forma által kerülhetők csak el az egyház és az állam közti súrlódások.⁴⁵ Egyrészt maradjon érvényben az egyházjog és az egyházi jurisdictio a katolikusokra és a keletiekre nézve, a többi állampolgár tekintetében egységes állami házasságjog és törvénykezés elfogadását javasolták. Másrészt fontosnak tartották, hogy az 1868. évi LIII. tc.-et módosítsák és mondják ki, hogy a katolikus felek között

⁴⁴ Képviselőházi Napló, 1892-1897. XIII. évfolyam

⁴⁵ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Főrendiházának naplója, III. kötet, Budapest, 1894, pp. 124-131.

kötött házasság abban az esetben is a kánonjog és az egyházi bíróságok által ítélendő meg, ha valamelyik vagy akár mindkét fél más vallásra tér át. Ugyanez vonatkozott volna a vegyes házasságokban is a katolikus félre. Megoldási javaslatuk harmadik pontja pedig az volt, hogy a vegyes házasságokra vonatkozóan egységes jogot kellene alkotni, ez az egységes jog pedig a kánonjog lenne, tehát amennyiben legalább az egyik fél katolikus volt az egész házasság és jogkövetkezményei a kánonjog alapján, egyházi bíróságokon került volna eldöntésre.

Ezzel szemben az állam fő érve az volt, hogy amikor a családi béke helyébe már az engesztelhetetlen gyűlölet és megvetés került, nem helyénvaló, hogy bizonyos eszményeknek, amik a gyakorlatban kivitelezhetetlenek, alárendeljék a felek javát. Hiába van megtiltva a házasság felbontása, az ember társas lény, nem tudják meggátolni a házasságon kívüli együttéléseket, vadházasságokat és a törvénytelen gyermekek születését. Belátták azt is, hogy a nőket általában súlyosabban érintették a szeparáció következményei, főleg amikor az ő hibájukból következett be az ágytól és asztaltól történő elválasztás, ugyanis ekkor nem tarthattak igényt házastársi tartásra, amely egyenes út volt a nyomorba és erkölcstelen pénzkeresésbe. A válással ez megoldódott volna, hiszen azután családot alapíthatott az asszony és nem volt kitéve a fent említett veszélyeknek. Véleményük szerint a közérkölcöket egyáltalán nem rombolta volna a válás megengedése, mert csak nagyon szigorú követelmények teljesülése esetén, végső esetben lett volna lehetséges, amellyel elejét veszik annak, hogy ezzel a lehetőséggel könnyelműen visszaélhessenek. A házasság felbontásával kapcsolatban leszögezték, hogy a válás nem kényszerítő jog a házasfelekre nézve, tehát amennyiben ők a vallásuk hitelveinek meg akarnak felelni, ezt minden további nélkül megtehetik, aki tehát a hite és lelkiismerete szerint házasságát nem tartja megszüntnek, hű maradhat vallásos meggyőződéséhez. Ha az állami törvény kimondja a házasság felbonthatóságát, ezzel csakis azt deklarálja, hogy megszűnik az állami kényszer a felbonthatatlanság elvének megtartására, ellenben sem az egyházak szabadsága, sem a lelkiismereti szabadság nem sérül.⁴⁶

A vita eredményeként végül a kötelező polgári házasság modellje került elfogadásra, mivel ez szolgálta leginkább a jogbiztonságot, melynek alappillére az egyértelműség volt. Azon törekvés, hogy a házassági kérdésekben végleg elváljon egymástól az egyház és az állam, és mind a házasságkötés, mind a válás során állami tisztviselők járjanak el, sikeres volt. Véleményem szerint az, hogy más európai országokban ez a forma sikeresnek bizonyult,

⁴⁶ TAMÁSI Anna Éva: *A veszteprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850–1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire* PhD értekezés, (Szeged, 2017.) pp. 54-55.

nagyban ösztönözte a politikusokat arra, hogy a jól bevált módszert alkalmazzák és főbb gondolatait átemeljék a magyar szabályozásba. Ferenc József távolmaradásra történő felszólítása olyan sikeresnek bizonyult, hogy az újabb képviselőházi igen után a Főrendiházban ismét előterjesztett javaslatról tartott szavazásakor 19 főrend maradt távol a korábban nemmel szavazók közül. Így is csak minimális, mindössze négy fős többséggel fogadta el a Főrendiház a javaslatot, mely így 1894-ben szentesítése kerülhetett.⁴⁷

5. A veszprémi szentszék perei 1869-1893 között

Az 1894. évi XXXI. törvény a házasság felbontásáról⁴⁸ az V. fejezetben rendelkezett, ahol kifejtette azokat az objektív okokat, amelyek fennállása esetén a vétlen fél kérhette a házasság felbontását. Ezen okok a házasságtörés, a „természet elleni fajtalanság”, a bigámia, a házastárs elhagyása, súlyos bántalmazása, a házastárs életére törés, illetve a házastárs legalább öt évnyi szabadságvesztésre ítéltetése voltak. Szubjektív, bírói mérlegelésen alapuló okok forogtak fenn, ha házasság a kérelmezőre nézve már elviselhetetlenné vált. „Ekkor felbonthatta a házasságot a házassági kötelezettségek súlyos megsértése, a családhoz tartozó gyermekeknek bűncselekmények elkövetésére, vagy erkölcstelen életvitelre irányuló felbujtása, „erkölcstelen életvitel megátalkodott folytatása” és az objektív okok között szerepelőnél rövidebb tartamú szabadságvesztés esetén. Más okból a házasságot felbontani nem lehetett.”⁴⁹ Vétkeességi alapon működött a felbontás, szankciós jellegű volt, valamint a felsorolt okok közül valamelyiknek fenn kellett állnia. Fontos kiemelni, hogy „elhidegülés” miatt nem lehetett felbontani a házasságot, ezért sokan az elhagyás színlelésével és külön költözéssel szolgáltatnak megfelelő okot a válásra. Itt megfigyelhető, hogy ugyanazokra az okokra lehetett hivatkozni a törvény bevezetése előtt is, így ezen a téren nem vált szélesebb körben megvalósítható a válás, ugyanúgy fenn kellett forognia valamelyik oknak.

A vita ismertetése után, az egyes érvek értékeléséhez érdemes megvizsgálni, hogyan zajlottak a legfőbb kritikus katolikus egyházban a házassági perek közvetlenül a törvény

⁴⁷ RÁCZ Lajos: „A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon” *Jogtörténeti Értekezések* 1972/4. pp. 35-69.

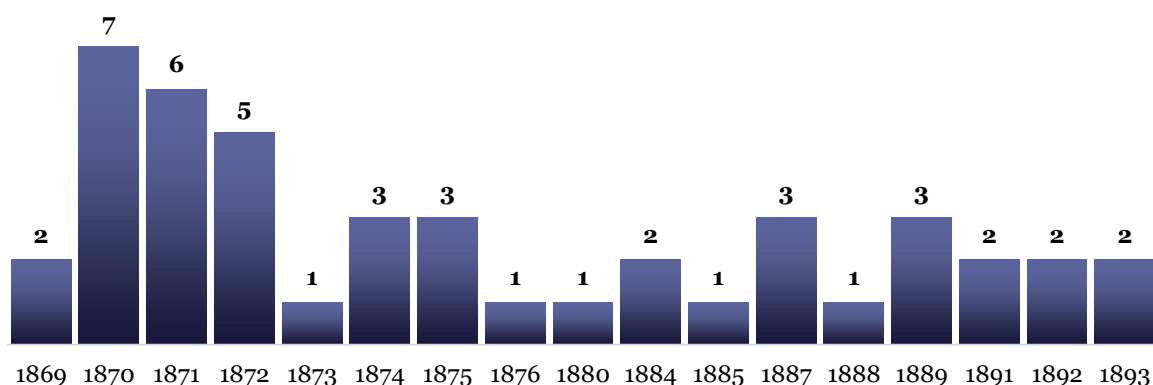
⁴⁸ 1894. évi XXXI. törvény a házassági jogról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 20. p. 174.

⁴⁹ NAGY Szabolcs: „A válás forradalmasítása, avagy egy zűrzavaros utóéletű házassági jogi rendelkezés a Tanácsköztársaság idejéből” In: KESERŰ Barna Arnold – SZOBOSZLAI-KISS Katalin – NÉMETH Richárd (szerk.): *SALUS VOCALIS Csegöldi indulás - Győri érkezés Ünnepi tanulmányok Fazekas Judit tiszteletére* (Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft. 2023.) p. 537.

elfogadása előtt. Ehhez a veszprémi szentszék pereit választottam ki, elemzésükkel fel szerettem volna tárni az 1894-es házassági törvény hatályba lépését közvetlenül megelőző időszak „válásokkal” kapcsolatos joggyakorlatát (az általam vizsgált perek 1869 és 1893 közöttiek voltak), illetve azt, hogy ezekhez képest milyen változásokat eredményezett a polgári házasság intézményének bevezetése.

Veszprém egyházmegyében a vizsgált korszakban évente körülbelül kettő-négy válási pert indítottak, ez a szám ma a vármegyében éves szinten közel kétezer.

Perek száma évente (1869-1893)

1. ábra: Perek száma évente (1869-1893), saját szerkesztés (2024.)

Általános jellemzője volt a pereknek, hogy a felperesi kérelem nem jogias kifejezésekkel íródott, sok esetben nem is fogalmazta meg, hogy milyen eredményt (ágytól-asztaltól történő elválasztás, érvénytelenítés) kívánt elérni a felperes. A per a mai felfogással ellentétesen büntető jellegű volt, annak bizonyítására irányult, hogy valamelyik fél vétett a házasság szentsége ellen, vétkes volt. Leggyakrabban az ágytól és asztaltól való elválasztást mondták ki, az általam vizsgált 44 esetből 22 alkalommal. Az érvénytelenség kimondása nagyon ritkán fordult elő, a kereset elutasítása és a házasság fenntartása viszont nagyon gyakran, 14 alkalommal került megítélésre. Főleg a vizsgált időszak második felében 1889-től 1992-ig összesen 6 perből 4-nél elutasították a kérelmet. Egyszer terjesztették fel a Római Apostoli Szentszékhez az ügyet, el nem hált házasság érvénytelenítésére irányuló kérelem miatt. A kereszteletlenek (az izraeliták és eretnekek) a Páli privilégium (privilegium Paulinum) alapján, ha házastársuk a megkeresztelkedésük miatt nem akart velük házasságban maradni és keresztelésük idejében már külön éltek korábbi házastársuktól, akkor új szentségi házasságot köthettek, erre vonatkozó kérelem egyszer fordult elő a veszprémi szentszéknél a vizsgált időszakban.

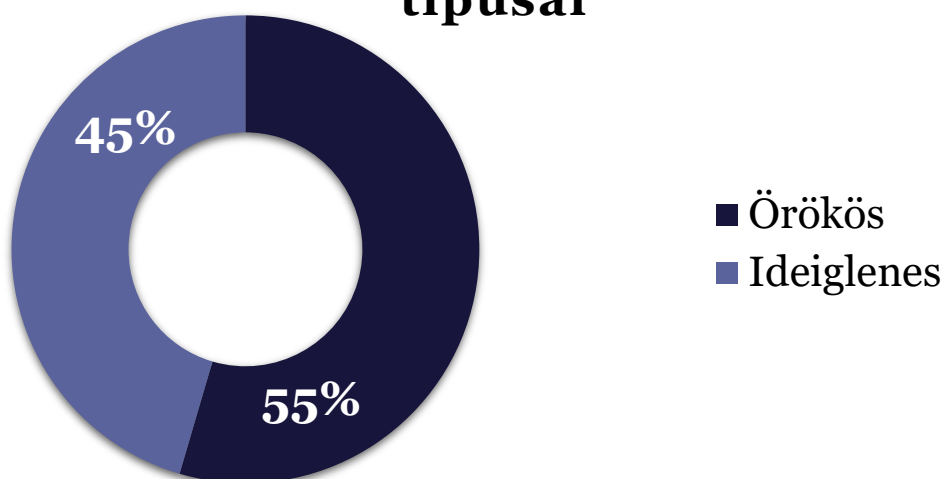
Perekben hozott döntések száma

2. ábra: Perekben hozott döntések száma, saját szerkesztés (2024.)

A legtöbb per örökös és teljes elválasztással végződött, részlegesre, azaz csak ágytól történőre nem találtam példát. Ha az ideiglenes és végleges elválasztás arányát nézzük, a szentszék az örököszt csak eggyel többször állapította meg.

Ágytól és asztaltól való elválasztás típusai

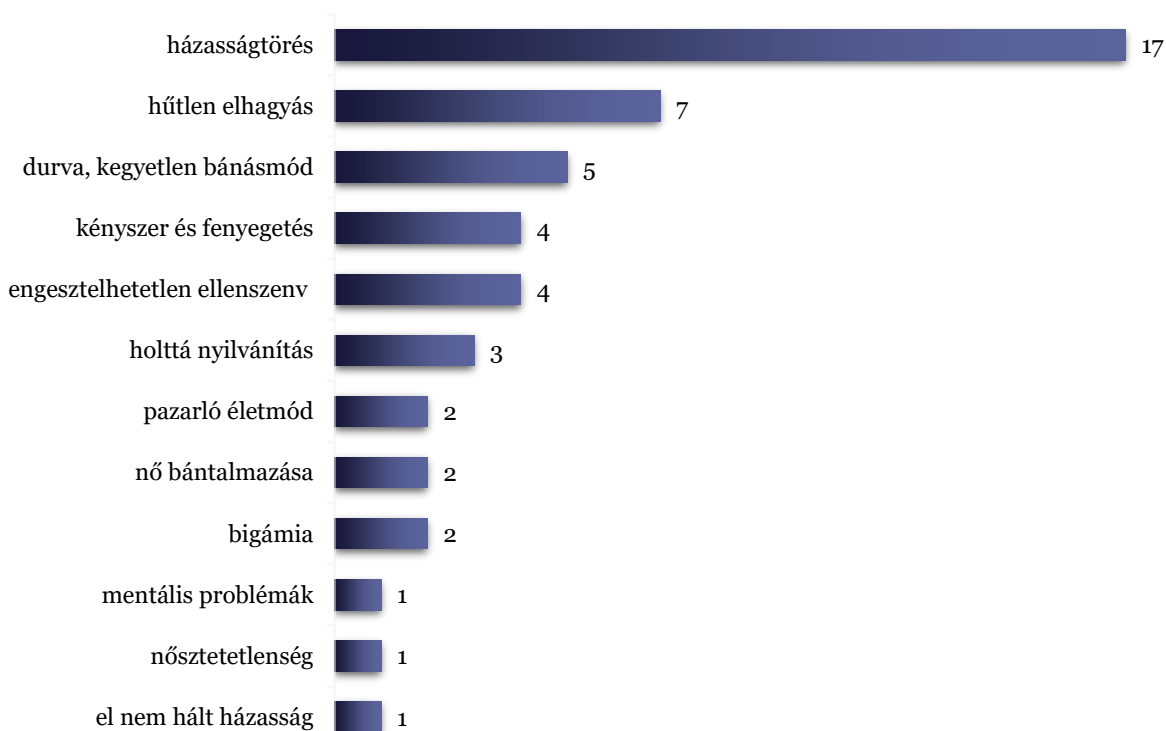

3. ábra: Ágytól és asztaltól való elválasztás típusai, saját szerkesztés (2024.)

A leggyakoribb ügytípusok a következők voltak: házasságtörés; hűtlen elhagyás; durva, kegyetlen bánásmód; kényszer és fenyegetés hatására kötött házasság érvénytelennek

nyilvánítása; részegeskedés; eltartási gondok; bigámia; el nem hált házasság felbontása; nősztetetlenség.

Szentszéki perekben hivatkozott okok

4. ábra: Szentszéki perekben hivatkozott okok, saját szerkesztés (2024.)

A 19. században a vizsgált egyházmegyében a perek 82%-át a nők, 18%-át a férfiak indították, ma ez az arány országos szinten körülbelül 70-30 százalék a nők javára.⁵⁰ Ehhez a tendenciához képest, talán meglepő az az 1869. november 5-én lezajlott per, amelyet Ujváry Illés nagykanizsai lakos indított felesége, Kiss Mária ellen. A férj elmondása szerint a házasságukat teljes terjedelme alatt viszály és perlekedés jellemezte, de a helyzet tovább súlyosbodott tetteles bántalmazás szintjéig mindkét fél részéről. A perirat így fogalmazott: „A föl és alperes önvallomásaiból és a tanúk összhangzó vallomásából kitűnt, hogy a peres felek közt házasságuk majdnem egész folyama alatt folytonos viszály és perpatvar uralkodott és az az évek alatt egymás iránti elkeseredett gyűlöletté mérgesedett és több ízben kölcsönös tetteles

⁵⁰ HUDI József: Együttélés-különélés: házassági konfliktusok a XVIII. században. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nők és férfiak... avagy a nemek története*. Nyíregyháza, 2003., illetve <https://index.hu/tudomany/2021/12/21/valas-felmeres-ksh-valoper-nok/> Utolsó letöltés 2024.11.03.

bántalmazásokban nyilvánult, továbbá a tanúk szerint az alperes nyelves, kiállhatatlan természetű nő. Fölperes férj gondatlan, könnyelmű magaviselete, nem különben ledér élete a házassági hűségnek beismert megszegése által nem kis mértékben szolgáltatott okot a házassági béke megzavarására.” Ez a hűtlenség a Szentszék értelmezésében okot szolgáltatott a feleség viselkedésére és megállapította, hogy „az örökös viszály és perpatvar, az engesztelhetetlen gyűlölség lelki és testi üdvük veszélyeztetése nélkül a házastársi békés együttlakást közöttük lehetetlenné teszi. Miután a házassági béke feldúlására s így jelen elválásra közösen szolgáltatott okot, mindketten egyképen bűnösnek nyilváníttatónak.” Az ítélet ágytól és asztaltól való ideiglenes elválasztás volt. Mindkét fél egyaránt bűnösnek nyilváníttatott és ez a döntés hatalmas anyagi terhet rótt a felperesre, mert tartásdíj fizetésére kötelezték.⁵¹

A férj jelent meg a felperesi oldalon Tóth Kálmán sárosdi lakos és Fitos Flóra perében is, amit csalás (mai szóhasználat: megtévesztés) és hűtlenség miatt indított. A nő a házasság megkötése után 3 hónappal gyermeket szült úgy, hogy a férjével a házasság előtt nem éltek nemi kapcsolatot. „Kisfaludy Istvánnal a házasság megkötése előtt több helyen együtt lakott, egy ágyban hált. Ugyanazon férfival, kivel a házasság után bűnös viszonyát folytatta, vele édelegve társalgott, férje elleni gyűlöletét és ellenszenvét határozottan kimutatta és ugyanazon férfival Sárosdról távozván együtt élt.” Ez a bíróság szerint is arra engedett következtetni, hogy a nő viszonya már a házasság előtt fennállt. A férj eredeti kérelmének nem adtak helyt és a házasságot nem érvénytelenítették azon az alapon, hogy az csaláson alapult, mivel ilyen házassági akadályt nem ismert a kánonjog. Szintén elutasították a házasságkötés után három hónapra született gyermek törvénytelenítését, mert az más per tárgyát kellett volna képezze, amiben a szentszék nem volt illetékes. A nő házasságtörése miatt a feleket ágytól és asztaltól örökre elválasztották, ami a nőt hátrányosan érintette, mivel így semmilyen tartásra nem volt jogosult. „A házasságtörés minden törvényes következményeivel, mint jegyadománya, s évi tartása elvesztésével sujtottnak bíróilag kimondatik.”⁵² Hasonló döntés született Horváth György felperes és Stipcsovits Katalin ügyében is, itt is a nő házasságtörése alapozta meg a végleges elválasztást.⁵³

Kósi János csácsi lakos azért indított pert felesége, Cseh Julianna zalaegerszegi lakos ellen, mert a nő elköltözött tőle. Az eljárás során fény derült arra, hogy a férj durván bánt az alperessel és a szentszék kiküldöttének kijelentette, inkább a halált választja a férje helyett.

⁵¹ VFL I.3.b. 1869. november 5. 46.

⁵² VFL I.3.b. 1870. február 11. 3.

⁵³ VFL I.3.b. 1870. október 7. 19.

„Állítólag férje durva bánásmódja elől Zalaegerszegre menekült nőt arra bírni, hogy őt visszafogadni kész férjéhez visszatérjen s vele békés házaséletet folytasson, s őt minden a szentszék által kiküldött s meghatalmazott biztosok előtt ismételten kijelentette, hogy később életétől megválni, mint férjéhez visszatérni.” Az ítélet felszólította a feleket a békülésre, de az asszony védekezésének helyt adva őket ideiglenesen ágytól-asztaltól elválasztotta.⁵⁴

Szintén a férj volt a felperes Obersall Kálmán római katolikus keszthelyi lakos és Velerics Anna római katolikus szintén keszthelyi lakos alperes ügyében, ahol a felek ágy- és asztaltól végleg elválasztattak. A szentszék indoklása szerint „a nő részéről könnyelmű és pazarló életmód, ledér szerelmeskedés, főleg pedig egészen a nyilvános botrányig üzőtt gyakori házasságtörést”⁵⁵ követett el.

A házas felek közötti viszály majdnem minden perben megjelent, azonban a pusztá veszekedés önmagában nem volt elegendő ok az elválasztásra, mert ilyen esetekben a szentszék inkább a felek kibékítésére törekedett. Ezzel szemben a bántalmazás már gyakori ok volt az ideiglenes elválasztásra. Például Nagy Károly miután többször bántalmazta a feleségét írásban vállalta, hogy amennyiben még egyszer „durván és gorombán” bánik a feleségével, Kása Juliannával, akkor önként elköltözik. „Nagy Károly nyilatkozata szerint azon esetre, ha nejével, kit többszörösen bántalmazott, s ki mindezek daczára vele kibékülni s együtt lakni kész volt, még egyszer durván és gorombán bánik s őt bántalmazza, önként lemondott a nejéveli együtt lakásról s most akkorra kijelentette, hogy neje tőle különválhat, miután az alperesnő ezen újabb kibékülés után ismételt kegyetlenkedésről vádolta volna férjét, ki ezt legkevésbé sem tagadta, sőt a Szentszék előtt beismerte.” Ez sem bizonyult visszatartó erőnek és az újabb bántalmazás után – hivatkozva a korábbi nyilatkozatára – a bíróság ideiglenesen elválasztotta a feleket.⁵⁶

A bizonyítási szakban a bizonyítékok széles skáláját vette figyelembe a szentszék, Herceg Julianna a válóper iránti keresetében mellékelte a férje, Stahl János korábban ellene elkövetett könnyű testi sértésről szóló ítéletét, aminek bizonyító ereje elégnek bizonyult a döntés meghozatalához. Ez is jól mutatja, hogy a házassági ügyekben a szentszék a világi igazságszolgáltatás részeként működött.⁵⁷

⁵⁴ VFL I.3.b. 1871. augusztus 25. 144.

⁵⁵ VÉL 26/1880.

⁵⁶ VFL I.3.b. 1870. február 26. 5.

⁵⁷ VFL I.3.b. 1887. január 28. 12.

Böröcz Róza az első verés után elhagyta férjét, Szabó Ferencet. A válóper idején már 23 éve külön éltek és a férfinak időközben egy másik kapcsolatból nyolc gyermeke született. A bíróság az egyszeri verés alapján nem találta indokoltnak még az ideiglenes elválasztást sem, de végül kimondta a véglegest a férj házasságtörése miatt. Az ügy érdekessége, hogy a feleség időközben áttért az evangélikus hitre, amiért a szentszék hitelhagyás bűnében elítélte.⁵⁸

A korábbi társadalmakban gyakori nőrablást, illetve a nővételt a katolikus egyház tiltotta, mivel ezekben az esetekben a nő akaratát figyelmen kívül hagyták, ami sértette alapvető jogát, az emberi méltósághoz való jogot. Amikor az egyik felet erőszakkal vagy fenyegetéssel bírták rá a házasság megkötésére, azt a szentszék súlyos akarathibának és egyben házassági akadálnak tekintette, ezért az ilyen alapon nyugvó házasságokat érvénytelenné nyilvánították az eléjük került válási ügyekben.

Az érvénytelenségre irányuló perek általános jellemzője volt, hogy az elválasztásra irányuló eljárásokhoz képest sokkal részletesebb vizsgálódás folyt. Gróf Szapáry Ilona férje, gróf Szapáry Károly ellen indított per idején Rio de Janeiroban tartózkodott. A feleség azt kívánta bebizonyítani, hogy hét évvel korábban saját édesanyja és vőlegénye kényszerítette őt a házasságkötésre. Az ügyben minden lehetséges tanút felkutatnak, minden okiratot megvizsgáltak, például a felperes levelezését is, míg végül megállapították a házasság érvénytelenségét.⁵⁹

Hasonló eset volt Laszkay Szidónia pere, akire vőlegénye, Tannel Ottó és apja is nyomást gyakorolt a házasság megkötésének érdekében. Az ügyben számtalan tanút meghallgattak, de a döntő tény az volt, hogy a házasságkötés után a feleség rögtön apácázárdába menekült, ezért ezt a házasságot is érvénytelenítették és semmisek nyilvánították.⁶⁰

Gyakori volt, hogy több válóokra is hivatkozott a felperes, így tett Németh Julianna udvarnoki, római katolikus felperes is, aki férje, Czotter József római katolikus szintén udvarnoki lakos ellen ágytól-asztaltól való elválasztást kért. Indokai között szerepelt a hűtlen elhagyás, a részegeskedés, a pazarló, dologtalan életmód és a durva kegyetlenkedés. A szentszéki határozat alapján „ágy- és asztaltól ideiglenesen elválasztatnak, míg Isten szent lelke által megszállva kölcsönös szeretetre nem indíttatnak.”⁶¹

⁵⁸ VFL I.3.b. 1892. szeptember 30. 78.

⁵⁹ VFL I.3.b. 1889. január 4. 8.

⁶⁰ VFL I.3.b. 1874. október 2. 88.

⁶¹ VÉL 56/1880.

Az érdekesebb esetek közé tartozott Fazekas Jakab sümegi lakosé, aki felesége, Hoffmann Jozefa örülsége miatt szeretne volna házasságát érvényteleníttetni. Arra hivatkozott, hogy nejét már korábban is gyógykezelték, de erről neki nem volt tudomása, így tévedés alapján kötött házasságot. „Felperesnek nem volt tudomása arról, hogy neje már egybekelésük előtt örült volt, mely betegségből házasságuk után nem gyógyult ki, s az elmebaj bár csak lappangva a házasság megkötésekor és utána is alperesben megmaradt, kit utóbb többszörös örülségi rohamok érvén utol szülői kénytelenek voltak tébolydába küldeni, s mint örült máig gyógykezelés alatt van. Fölperes önvallomásban maga bevallja, hogy nejében kivel a történetek után két évre 1864. évben kötötte meg a házassági frigyét kezdetben csak ügyetlenséget, ostobaságot vett észre, s csak mikor már második gyermekét a világra hozta tapasztalt örülségi rohamokat. Nejével közel négy évig csendes békés házaseletet élt, mely ténykörmények teljesen megdöntik fölperes azon egyébként semmi nemű bizonyítékkal nem támogatott állítását, mintha hivatkozott s elég világos értelmű orvosi bizonyítvány nem tanúsítaná mást, minthogy a nő ideiglen kigyógyítottnak tekintett s az elmebajnak a házasság megkötésekor és utána is habár csak lappangva léteznie kellett, mely pusztá állítását fölperesnek sem alperesnőnek általa becsatolt levelei, sem azon való körülmény nem emelheti bírói figyelembe vehető bizonyítékká, hogy alperesnőt utóbb ismét örülségi rohamok támadták meg; mert ami illeti a kérdéses két levelet, azok egyike egy német költemény másolata, a másik ábrándozó csendes őrvöngést tanúsító levele alperesnek 1870 évben július hóban kelt midőn már a házassági béke megzavartatott az örülségi rohamokra vonatkozólag pedig eltekintve attól, hogy hivatkozott lelkeszi jelentés s alperesnő pereiben tett s a bécsi tébolyda bizonyítványába felvett nyilatkozatai valószínűségre emelik azon vélelmet, hogy a bekövetkezett újabb örülségi rohamot a felperes által is beismert testi bántalmazás idézte elő.” A szentszék kérelmét elutasította, hiszen a tévedés kizárólag a másik személyében való tévedés esetén érvénytelenségi ok (error in persona), az egészségi állapotban tévedés nem minősült annak. Az elutasítás mellett kötelezték a felperest, hogy amikor feleségét kiengedik a szanatóriumból, fogadja vissza és éljenek együtt házastársakként.⁶²

Egyetlen esetben utalt ügyet a veszprémi szentszék Rómába az esetleges pápai felmentés elnyerésének okán. Mészáros Mária kérelmében azt állította, hogy soha nem hálta el férjével Gelencsér Mihállyal az öt évvel azelőtt kötött házasságát. Állítása szerint a házasságot csak a férj akarta, ő idegenkedett a férfitől, de annak idején „gyermeki ésszel” meggondolatlanul igent mondott. Az, hogy a bíróság az ügyet az apostoli szentszékhez

⁶² VFL I.3.b. 1872. január 26. 13.

továbbította azt jelenti, hogy Mészáros érveit helytállónak találta, de illetékességgel nem bírt a döntés tekintetében.⁶³

Mai szemmel érdekes lehet, hogy egy közigazgatási eljárás, a holtta nyilvánítás lefolytatására is a szentszéki eljárás szolgált. Farkas Julianna csokonyai lakos néhai férje, Horváth Márton halálának megállapítását kérte, aki 15 évvel azelőtt, 1859-ben az 59. Ferenc Károly ezred közvitézékeként tűnt el a solferinói ütközetben. A szentszék a halál tényét megállapította, így az özvegy számára megnyílt a lehetőség új házasság kötésére. „Horváth Márton 1859. évi június 24-én a solferinói ütközetben bekövetkezett halálának erkölcsileg bizonyos voltáról perfolyamában meggyőződést szerezvén őt holtnak nyilvánítja s nejének Farkas Juliannának megengedi, hogy az Úrban új házasságra léphet. Két hét alatt kihallgatott hat tanú, kik mindnyájan Ferencz Károly 52. számú ezred/százada szakaszában szolgáltak, egyhangúlag állítják, hogy ezredük azon százada és szakasza, melyben Horváth Mártonnal együtt szolgáltak 1859-ben Solferinonál, hol Horváth Márton egyhangú tanúskodásuk szerint utószor láttatott heves tűznek volt kitévé szétszalasztatott igen sok sebesültet, halottat és foglyot hagyva hátra, két tanú hallomásból tudja, további négy tanú súlyosan megsebesülve látta földön heverni. A tanú látta őt megsebesülve, a golyó hátul nadrág szíjjánál ment testébe és köldökénél megállapodott aztán hasra esett, szájából vér folyt. Bár az ezred halottas könyveibe bejegyezve nem található, majdnem 15 év lefolyása alatt nejéhez és testvéreihez, kik iránt tanúk elmondása szerint szeretettel viseltetett vissza nem tért s ezen idő alatt s a hivatalos Lapban tett köröztetése után is magáról semmi életjelt nem adott.”⁶⁴

Gróf Erdődy Johanna azért nyújtott be kérelmet férje, gróf Batthyány Zsigmond ellen, mert a 22 éve tartó házasságuk alatt a férfi elszegényedett és ezt felesége elől eltitkolta. Az alperes állítása és a feltárt bizonyítékok alapján a férj a hosszú házasság alatt végig hűséges volt, jól bánt a feleségével. Ezeket a körülményeket a feleség nem is vitatta, mindezek alapján a szentszék megállapította, hogy az elválasztásnak kánonjogi oka nem állt fenn, így a kérelmet elutasította. „Fölperesnő a benyújtott keresetét egyedül és kizárólag az ő engesztelhetetlen gyűlöletére alapítja. Az engesztelhetetlen gyűlölet semmi által kellőleg indokolva nincs, mert a fölperes grófnő önmaga beismeri, hogy férjéhez minden mellékérdek nélkül egyedül tiszta szeretetből ment hozzá, hogy vele 20 éven át boldog családi életet élt, a férje részéről mind ez idő alatt csak állásához illő viseletet, magatartást és férji hűséget tapasztalt, önmaga bevallja,

⁶³ VFL I.3.b. 1893. június 3. 93.

⁶⁴ VFL I.3.b. 1874. január 10. 8.

hogy engesztelhetetlen gyűlöletének állítólagos oka férjének vagyoni bukása, korántsem férjének könnyelmű pazarló életmódja, hanem a viszonyok mostohasága által lőn előidézte s férjének egyedül a bizalmatlanságért tesz szemrehányást, hogy vagyoni viszonyait vele kellőleg meg nem ismertette, mely mindent összevetve is egyformán lehet a túlságig vitt kímélet – mint ezt az alperes gróf is vallja – vagy az aggódó, a hitele megingását féltő számítás eredménye, de legkevésbé az engesztelhetetlen gyűlölség bevitattott fennforgása. A fölperesnő engesztelhetetlen gyűlöletét a szentszék nem tekintheti komoly alappal bírónak s miután a fölperesnő által a per folyamában semmi olyan tény vagy körülmény föl nem hozatott s be nem bizonyított, mely a törvényes gyakorlat s egyházi törvények szerint eljáró bíróságnak még csak az ideiglenes elválasztás kimondására is elégséges alapul szolgálhatna, ellenkezőleg mind a 20 évi családi boldogság, mind a házasságból származott 8 élőgyermek s ezeknek a felek részéről való szeretete elég alapos reményt nyújt arra, hogy a felek, ha Isten Szentlelke által megszállva s egymásnak kölcsönösen mindent megbocsátva a családot ért szomorú csapást hitvestársi szeretetben együtt iparkodnak viselni, még boldog gyermekeik neveltetésére előnyös befolyású családosi életet élhetnek, a Szentszék fölperesnőt kérelmével elutasítja s perben álló házasságukat az Úrban atyailag figyelmezteti s neki bíróilag kötelezettségüké teszi, hogy egymással hitvestársi minőségben s szeretetben egyesülvén, keresztény hitvesekhez illő békés házasságot folytatni igyekezzenek.”⁶⁵

Torma József felesége, Limperger Terézia elviselhetetlen szájszagára („leheletének kellemetlen bűzére”) hivatkozva nyújtott be kérelmet, mely állítása szerint olyan mértékű volt, hogy „a hozzá való gyakori közelítést akadályozta.” Ezen felül azt is sérelmezte, hogy neje nem követte őt a szülői házából. Az eljárás során kiderült, hogy a felek már a házasság előtt is éltek nemi életet, de akkor a férfi még nem érezte leendő felesége szájszagát. A szentszék természetesen Torma kérelmét elutasította. „Fölperes maga beismeri, hogy nejével házasságuk előtt is közösült, s a kellemetlen szájbaját a házasság megkötése után tapasztalta, s mint válás iratokban mondja, neje iránt végkép csak akkor hidegült meg, midőn az apja házából neje őt nem követte s sorsát vele meg nem osztotta: a szentszéki bíróság a kérelmezett elválasztásra vonatkozólag elégséges indoknak nem tekintette és a kért orvosi vizsgálatot nem rendelte el.”⁶⁶

⁶⁵ VFL I.3.b. 1875. november 26. 60.

⁶⁶ VFL I.3.b. 1872. szeptember 6. 46.

6. Összefoglalás

A Házassági törvény bevezetése utáni évben még ugyanolyan magas volt az ágytól és asztaltól való elválásra vonatkozó, a veszprémi szentszékhez érkező kérelmek száma, mint korábban, azonban a századforduló után az erre vonatkozó perek száma drasztikusan csökkent.⁶⁷ Az 1910-es éveket vizsgálva látható, hogy 1912-ben és 1914-ben egyetlen ilyen ügygel sem foglalkozott a veszprémi szentszék. A házasság érvénytelenítésének kimondására irányuló perek domináltak az ágytól-asztaltól elválasztással szemben, de sok volt az el nem hált házasság felbontására és az erőszak vagy félelem miatt megkötött házasságok érvénytelenítése miatti per. A világháború utáni években ismét emelkedett a separatoria irányuló kérelmek száma, az elválasztások tekintetében a leggyakoribb okok a durva, kegyetlen, szeretetlen bánásmód, hűtlen elhagyás, házasságtörés és a vagyon és becsület veszélyeztetése.⁶⁸

A Házassági törvény rendelkezett arról, hogy házassági ügyekben az illetékes fórumok a királyi bíróságok, továbbá a folyamatban lévő eljegyzési és házassági pereket az illetékes királyi bírósághoz kellett áttenni,⁶⁹ viszont az eljárásról semmit nem mondott ki a törvény és más jogszabályok sem születtek az ügyben, így a bírák a korábbi eljárási szokásokra támaszkodtak. Kimondhatjuk azt, hogy az új szabályok bevezetésével, a legtöbb korábbi, egyházi bíráskodásban kialakult jogintézmény tovább élt. Jellemző példa, hogy a bontó- és válóperekben, valamint az olyan megtámadási perekben, ahol az egyik házaspár támadta meg a házasság érvényességét, a bíróság békéltető tárgyalást tűzött ki a kereset beadását követően. Itt a feleknek személyesen meg kellett jelenniük, amennyiben az alperes távolmaradt, azt úgy értékelték, hogy nem kíván békülni, azonban, ha a felperes nem jelent meg, abban az esetben a pert megszüntették. Egy alkalommal kimenthették magukat a házaspár, akkor a bíróság új hatánapot jelölt meg. Általában a békéltető tárgyalás napjára tűzték ki a rendes tárgyalást is, viszont ezen már a feleknek nem kellett személyesen jelen lenniük. Ez az eljárási elem hűen tükrözte a katolikus egyháznak a házasság reparatiójára irányuló alapvető törekvését.

Az 1894. évi XXXI. törvény a házasság felbontásáról az V. fejezetben rendelkezett, ahol kifejtette azokat az objektív okokat, amelyek fennállása esetén a vétlen fél kérhette a házasság felbontását. Ezen okok a házasságtörés, a „természet elleni fajtalanság”, bigámia,

⁶⁷ VÉL Szentszéki jegyzőkönyv, 1894-1911.

⁶⁸ VÉL 78/1903.

⁶⁹ 1894. évi XXXI. törvény a házassági jogról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 20. p. 192.

háztárs elhagyása, súlyos bántalmazása, a háztárs életére törés, illetve a háztárs legalább öt évnyi szabadságvesztésre ítéltetése voltak.

Szubjektív, bírói mérlegelésen alapuló okok forogtak fenn, ha házasság a kérelmezőre nézve már elviselhetetlenné vált. Ide tartozott a házassági kötelezettségek súlyos megsértése, a családhoz tartozó gyermekeknek bűncselekmények elkövetésére, vagy erkölcstelen életvitelre irányuló felbujtása, „erkölcstelen életvitel megátalkodott folytatása” és az objektív okok között szerepelőnél rövidebb tartamú szabadságvesztés esetén.

Más okból a házasságot felbontani nem lehetett. Fontos kiemelni, hogy „elhidegülés” miatt nem lehetett felbontani a házasságot, ezért sokan az elhagyás színlelésével és a külön költözéssel szolgáltatnak megfelelő okot a válásra.

Itt megfigyelhető, hogy ugyanazokra az okokra lehetett hivatkozni a törvény bevezetése előtt is, így ezen a téren nem vált szélesebb körben megvalósíthatóvá a válás, ugyanúgy fenn kellett forognia valamelyik oknak. Az válóperes eljárás tisztán büntetőjogi, szankciós jellegű volt, annak bizonyítására mindenképpen a másik fél vétkességét kellett igazolni, ez is megegyezik a korábbi szabályozással.

Ezzel összefüggésben dolgozatom végén szeretném feleleveníteni a bevezetőben feltett kérdéseket. Jelentős változást hozott az átlagemberek számára a házassági törvény bevezetése? Véleményem szerint nem. Az általam vizsgált szentszéki perekből is kitűnik, hogy voltak olyanok, akik már több évtizede különéltek háztársuktól, új kapcsolatot létesítettek és gyermekük is született. Azok, akik nem tartották magukat a vallás előírásához és nem féltek az egyház által, a hét szentség egyikének megsértése miatt kilátásba helyezett következményektől, házasságuk megromlásakor cselekedtek, külön költöztek, ha igényük mutatkozott rá „vadházasságba” léptek. Az, hogy a törvény bevezetése után hivatalosan el lehetett válni, nem befolyásolta különösebben az átlagemberek élethelyzetét, hiszen többségüknek nem volt megosztható vagyona, a válóper pedig ugyanolyan szigorú szabályok mentén került lefolytatásra, mint a törvény bevezetése előtt zajlott separatio eljárások. Szükséges volt egy objektív vagy szubjektív ok fennállását bizonyítani ahhoz, hogy kimondják a válást; pusztán az elhidegülésre nem lehetett keresetet alapítani.

Elősegítette a törvény a gyermekek öröklését? Hasonlóan az előző kérdéshez, a válaszom erre a kérdésre is nem, hiszen a legtöbb családnak nem volt annyi vagyona, hogy abból örökölni tudjon a gyermek, így a gyermek „törvényes” származása sem volt lényeges. Felmerült az a gondolat is, hogy a nők jobban szenvedtek attól, hogy nem lehetett elválni. Ezzel

kapcsolatban vegyesek a meglátásaim. Valóban, a nők sokkal nagyobb számban kérvényezték a pereket az általam vizsgált időszakban és egyértelműen látszik, hogy a leggyakoribb ok a kényszer és fenyegetés, valamint a fizikai bántalmazás volt, amelynek áldozatai leggyakrabban nők voltak. Azonban nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy amennyiben a nő vétkessége kiderült, elestek a tartásdíjtól, ami nélkül a megélhetésük ellehetetlenült, mivel új házasságot nem köthettek és ezzel gyermekeik felnevelése is instabillá vált. Ha testi, lelki megpróbáltatásokkal kellett szembenéznie a feleségnek, akkor őt a válás lehetetlensége nehezebben érintette, azonban az igazi ellehetetlenítő tényező a nők társadalomban betöltött szerepe volt, amit még a válás bevezetésének lehetősége sem tudott megváltoztatni.

Mindent összevetve a házassági törvény bevezetése kijelölte az utat, amelyen az elkövetkezendő évszázad politikusainak és jogászaiknak járnia kellett. A törvény valódi jelentősége nem annak társadalmi hatásában vagy elfogadottságában állt, hanem abban, hogy az európai felzárkózás és a modernizálás lehetőségét teremtette meg. Megmutatta, hogy egy közel 800 éve fennálló rendszert sem lehetetlen megváltoztatni, még akkor sem, ha azt befolyásos társadalmi csoportok felháborodása övezte. Elérte, hogy az egyház saját érdeke fölé helyezze a nemzet boldogulását, megbékélve a kötelező polgári házassági formával, de bízva a hívek hűségében és megingathatatlan hitében.

Reform vagy illúzió? Számomra mindkettő. Nem váltotta be a kor politikusai által hozzá fűzött reményeket, de szükséges volt a polgári átalakuláshoz. A törvény elfogadása leginkább annak felismerése, hogy szükséges más országok sikeréből tanulni, modelljeit átvenni, ha lépést akarunk velük tartani. Nem kell egy fennálló rendszerhez ragaszkodni csak azért, mert az évszázadok folyamán hagyománnyá vált. Azt gondolom, hogy Széchenyi István *Hitel* című művének záró gondolata hűen tükrözi ezen törvény szellemiségét: „Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni: *idővel mik lehetünk s mik leendünk*.”⁷⁰

⁷⁰ SZÉCHENYI István: *Hitel*. (Pest, 1830)

7. Forrásjegyzék

Törvények:

Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve – 2. Fejezet a püspökök egyházi hatalmáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 21.

Szent István Király Dekrétomainak Második Könyve – 52. Fejezet a tizedről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 43.

Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve – 12. Fejezet a mondott ünnepnapok megtartásáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 55.

Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve – 22. Fejezet a pogány módra áldozók büntetése, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 57.

Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve – 6. Fejezet papok és világi emberek közt indult perben való idézésről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 99.

Horogszegi Szilágyi Mihály 1458. évi dekrétuma 9. cikk, hogy milyen ügyekben biráskodhatnak az egyháziak, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 1. p. 333.

1608. évi (k. e.) I. törvénycikk a vallásügyről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 5. p. 9.

1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 7. p. 169.

1790/91. évi XXVII. törvénycikk a görög nem-egyesült vallásuakról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 7. p. 179.

1844. évi III. törvénycikk a vallás dolgában, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 199.

1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 199-243.

1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 354.

1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 501.

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyosságáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékkiadás 8. p. 507.

1885. évi VII. törvénycikk a főrendiház szervezetének módosításáról, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 16. p. 187.

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági törvényről, Corpus Juris Hungarici. Milleniumi Emlékiadás 20. p. 174.

Biblia:

Mt 19,4-6

1Kor 7,10-11

Országgyűlési iratok, jegyzőkönyvek:

A Szapáry- és a Wekerle kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1890. március 16. – 1895. január 13. (Budapest, 1999.) Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Lakos János, pp. 727-755.

Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés Főrendiházának naplója, III. kötet, (Budapest, 1894.) pp. 124-131.

Képviselőházi Napló 1892. XVI. kötet 1894. február 8. - március 3. ülésnapok pp. 29-30.

Képviselőházi Napló, 1892-1897. XIII. évfolyam

Könyvek, monográfiák:

APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. (kiadta Balló István) (Budapest, Lampel Róbert bizom. 1898.) pp. 52-53.

BÓNIS György: *Magyar jog, székely jog*. (Kolozsvár, 1942.) p. 94.

BOZÓKY Alajos: *Az egyházi jog tankönyve*. (Pest, 1871.) pp. 416-417.

HERGER Csabáné: *A nővételtől az állami anyakönyvvezetőig. A magyar házassági köteléki jog és az európai modellek*. (Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2006.) p. 88.

MÁLYUSZ Elemér: *A XVIII. századi valláspolitikai*. (Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939.) pp. 1-26.

ROSZNER Ervin: *Régi magyar házassági jog*. (Budapest, 1887.) p. 260.

SIPOS István - GÁLOS László: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Iuris Canonici szerint*. (Budapest, Szent István Társulat, 1960.) pp. 76-78.

SZÉCHENYI István: *Hitel*. (Pest, 1830.)

SZÜCS Dezső: *A magyar protestáns egyház küzdelmei III. Károly korában. (1711–1740.)* (Pápa, Főiskolai Nyomda, 1918.)

TAMÁSI Anna Éva: *A veszprémi és a székesfehérvári szentszékek törvénykezési gyakorlata házassági perekben 1850–1920. A kánoni házasságjog eljárási intézményeinek fejlődése, figyelemmel a szekularizált állami házassági jog rendelkezéseire.* (Szeged, 2017.) pp. 29. 54-55. 79-80.

TAMÁSI Anna Éva: *Az ágytól és asztaltól történő elválasztás az egyházjogban a 19-20. században, kitekintéssel a magyar magánjogra.* (Szeged, 2022.)

Folyóirat és újságcikkek:

BARÁTH Béla Levente: „Az I. Carolina resolútiótól a Türelmi Rendeletig. A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése” *Confessio*, 2015. 39/3-4. pp. 90-96.

BUCSAY Mihály: „A Türelmi Rendelet” *Theologiai Szemle*, 1980/6. pp. 327-328.

FÜGEDI Erik: „A köznemesi klán szolidaritása a 13-14. században” *Századok*, 1984/5. p. 966.

HUDI József: „Együttélés–különélés: házassági konfliktusok a XVIII. században” *Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Nők és férfiak... avagy a nemek története.* (Nyíregyháza, 2003.)

NAGY Andrea: „A házasság intézménye a dualizmus utolsó két évtizedében” *Belvedere Meridionale*, 2007/19/1-2. pp. 17-20.

NAGY Szabolcs: „A válás forradalmasítása, avagy egy zűrzavaros utóéletű házassági jogi rendelkezés a Tanácsköztársaság idejéből” In: KESERŰ Barna Arnold – SZOBOSZLAI-KISS Katalin – NÉMETH Richárd (szerk.): *SALUS VOCALIS Csegöldi indulás - Győri érkezés Ünnepi tanulmányok Fazekas Judit tiszteletére* (Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft. 2023.) p. 537.

NYÁRÁDY Gábor: „Júdáspénzért a Bajtársakat... Adatok az Almásy–Nedeczky-szervezkedés történetéhez (1864.)” *Hadtörténelmi Közlemények*. 1997/2. pp. 229–285.

PERES Zsuzsanna: „Holtomiglan, holtodiglan...” Gondolatok a kora újkori magyar főúri házasságok kapcsán.” In: BIRHER Nándor (szerk.): *Studia In Honorem István Stipta 70.* (Budapest, 2022.) pp. 373–379.

RÁCZ Lajos: „Kánoni jog vagy világi jog: A házassági jog kodifikálása a dualista Magyarországon” *Állam-és Jogtudomány* 1989. 31/2. p. 428.

RÁCZ Lajos: „A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon” *Jogtörténeti Értekezések* 1972/4. pp. 35-69.

Levéltári iratok:

VFL I.3.b. = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, I.3.b. Szentszéki iratok